

“DİPLOMSUZ MÜHƏNDİS” *Murtuza Muxtarov*

Milli Azərbaycan burjuaziyasının və neft sənayesinin görkəmli nümayəndəsi, iri neft sahibkarı, mesenat Murtuza Muxtarov 1857-ci ildə Bakının Əmircan kəndində arabaçı ailəsində anadan olub, Bakının bir sıra milyonçuları kimi adı fəhlədən neft maqnatu səviyyəsinə yüksəlmişdir. O, uzun müddət malakəşlik etmiş, araba ilə neft daşımış, xırda podratçılıqla məşğul olmuşdur. 1880-ci ildə gənc Murtuza qardaşı ilə birlikdə arabalarını sataraq, Balaxanı kəndi yaxınlığındakı mədəndə fəhləliyə başlamışdır. Bir müddət o zamanki ibtidai quyulardan əl ilə neft yığan fəhlə işləmişdir. Amma çox keçməmişdir ki, bu cavan oğlan zirəkliyi ilə mədən sahibinin diqqətini cəlb etmiş, usta vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Az sonra isə Muxtarov Zabratda qazma avadanlığı emalatxa-

nasını almış, onun ixtiraçılıq məharəti də elə burada üzə çıxmışdır. Kanada istehsalı olan qazma alətinə etdiyi dəyişiklik həm avadanlığın istehsal qabiliyyətini artırmış, həm də istifadə müddətini uzatmışdır. Muxtarov quyulardakı nasazlıqların təmiri və aradan qaldırılması üzrə əvəzolunmaz usta kimi müxtəlif mədənlərə dəvət edilmişdir. Gənc Murtuza fitri çevikliyini nəzəri biliklərlə də zənginləşdirmiş – mühəndislər arasından özünə müəllimlər tutaraq, onların köməyiylə sanballı texniki hazırlığa yiyələnmişdir.

1890-cı ildə 25 yaşlı Murtuza Muxtarov özəl qazma kontorunu açmış, ən mürəkkəb və dərin quyuların qazılması üzrə sifarişlər almağa başlamışdır. Bir müddət sonra qara qızıl fontanları, nəhayət, onun da üzünə gülərək, əlini milyonlara çatdırmışdır.

M.Muxtarov diplomsuz neft mühəndisi kimi şöhrət tapmış, Azərbaycan neft sənayesi tarixinə özünün ixtirası ilə daxil olmuşdur. O, 1895-ci ildə dünyada ilk dəfə metal ştanqlarla zərbə qazma dəzgahını quraşdırır və bunun üçün dövlət patenti alır. O, bu ixtirasına “Bakı qazma sistemi” adını verir. Ali texniki təhsili olmasa da, neft maqnatları içərisində neft yataqlarının sirrini və qazma işlərini M.Muxtarov kimi dərinlən bilən ikinci bir sahibkar çətin ki tapılsa. Onun başqa bir ixtirası 1890-cı ildə yaratdığı “Podrat qazma” kontoru idi. Bu “Podrat qazma” kontoru Bakının Balaxanı, Suraxanı, Ramana və Sabunçu neft rayonlarında neft quyularının qazılmasında mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin sonlarında Murtuza Muxtarov Bibiheybətdə iri qazma avadanlığı zavodu tikdirmişdir. Bu zavod Rusiyada neft avadanlığı istehsal edən ilk sənaye müəssisəsi idi. O, zavodun yaxınlığında fəhlə və qulluqçular üçün üçmərtəbəli gözəl bir bina da tikdirmişdi. Yaraılan şərait Bakının ən yaxşı işçi qüvvəsini bura cəlb edirdi. Muxtarovun zavodunda buraxılan avadanlıq və dəzgahlar Rusiya bazarında satılır, xaricə ixrac edilirdi. Muxtarov artıq varlı adam idi.

Murtuza Muxtarov tez-tez Rusiyanın müxtəlif quberniyalarına səfər edir, işgüzar müqavilələr bağlayırdı. Xüsusilə, Şimali Qafqaz, Maykop və Qroznı neft sənayeçiləri ilə isti münasibətlər saxlayırdı. O, bir dəfə Vladivostoka səfəri zamanı general Tuqanovla tanış olur. O, Murtuza Muxtarovu Vladıqafqazdakı evinə qonaq çağırır. Murtuza burada öz gələcək həyat yoldaşı – generalın ortancıl qızı Lizanı görür və ilk baxışdan ona aşıq olur. Qız da ona vurulur.

Murtuza Muxtarovun elçilik mərasimləri çox dəbdəbəli və təmtəraqlı keçmiş, toy mərasimləri 7 gün, 7 gecə davam etmişdir. Daha sonra onlar Avropa toy səyahətinə çıxmışlar.

Cütlük Venesiyada gəzərkən olduqca yaraşlıq və əzəmətli bir bina görürlər. “Belə bir binada yaşayanlar necə xoşbəxtdirlər!” - deyərək Liza heyranlığını əri ilə bölüşür. Bu mənzərəni sakitcə seyr edən Murtuza bəy heç nə demir. Bakıya qayıtdıqdan sonra milyonçu Venesiyaya adam göndərərək həmin binanın dəqiq

Həyat yoldaşı Liza xanım ilə

"Səadət" sarayı

surətini əks etdirən çertiyojları gətizdirir. 1912-ci ildə binanın tikintisi başa çatır. Bir gün Murtuza Muxtarov gəzinti adı ilə Liza xanımı faytona mindirib binanın qarşısına gətirir. Heyrətindən nə deyəcəyini bilməyən qadın, binanın qarşısında qulluqçılarının onları qarşıladığını görünə və sarayın ona bağışlandığını eşidincə, sevincinin həddi-hüdudu olmur. Bakı milyonçusu xanımı ilə bu sarayda 1920-ci ilə qədər yaşayır. Sarayın hər sütunu, tağları, buta və gülləri, pəncərə və qapıları, bəzəklərinin hamısı təkrarolunmaz sənət əsəri, memarlıq incisidir. Saray

arxitektor Ploşko fransız qotik üslubunda layihələşdirib. Onun iç interyeri də çox gözəldir. İndi bu binanı "Səadət" sarayı adlandırırlar.

Murtuza Muxtar məscidi.

1901-ci ildə yerli əhali məscidin tikintisinə başlasa da, sonradan tikintini başa çatdırmaq üçün maliyyə vəsaiti tükənir. Əhali yardım üçün neft milyonçusu Murtuza Muxtarova müraciət edir. Milyonçu məscidin tikilməsi ilə maraqlanır və onun layihəsi üçün memarları dəvət edir. O, bir neçə memarla məsləhətləşdikdən sonra tikintinin başa çatdırılmasının xərcini öz üzərinə götürür. 1908-ci ildə məscid məşhur memar Zivərbəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında inşa edilir. Muxtarovun tikdirdiyi əzəmətli məscid nadir memarlıq üslubuna malik tarixi tikililərdəndir. Məscidin 47 metr hündürlüyündə olan 2 minarəsi o dövrdə digər məscid minarələrindən fərqlənirdi. Hər iki

minarənin birinci şərafəsinin aşağısında ərəbcə "Kəlmeyi-teyyibə" yazılıb. Minarələrə qalxan pilləkənlərin sayı 140-a çatır. Məscidin 2 qülləsindən müəzzinlər azan vermək üçün istifadə edirdi. İstər qüllənin aşağı, istərsə də yuxarı hissəsində azan verilə bilər. Məscidin 2-ci mərtəbəsində qadınların namaz qılması üçün də xüsusi otaq vardı. Kişilər şöbəsinin sahəsi 14x14 metr, qadınlar şöbəsinin sahəsi 84 m²-dir. Murtuza Muxtar məscidinin giriş qapısının sol tərəfində "Murtuza Muxtar məscidi",

sağ tərəfində isə həmin sözlər ərəb əlifbası ilə yazılıb. Mehrabının hündürlüyü 9 metrdir. Məscid dörd nəhəng tağ üzərində tikilib. Divarlarının qalınlığı 1 metrdir. Bu tağlar sanki sütun rolunu oynayır və günbəz həmin tağların üzərində yerləşib. Günbəzin dairəvi hissəsində hündürlüyü 16 metr, yuxarı hissəsində isə 19 metrdir. Məscidin giriş qapısının hündürlüyü 6 metrdir. Qapıdan 3 metr yuxarıda mərmər üzərində iki kitabə həkk olunub. Orada belə yazılıb: "h.q.1317..." (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəli) Məscidin həyatında Muxtarov Murtuza Muxtar oğlunun (1855-1920) qəbri yerləşib. Məscidin sağ və sol tərəflərində peyğəmbərlərə salam, yeganə olaraq burada ərəb dilində həkk olunub. Mehrabın yuxarısındakı dairə isə Allahın varlığına, 4 tağ əsas

peyğəmbərlərə, 4 nazik sütun müqəddəs kitablara, onların altındakı nazik xətlər isə 12 imama işarədir. 1908-ci ildə məscidin açılışında əmircanlı axund Əbu Turab minbərə qalxaraq ilk xütbəni oxuyub. Məscid 2 giriş qapısı ilə

əhatələnib. Qapı və pəncərələrin üzərindəki şəbəkə göz oxşayır. Qapı üzərində 4 təsvir - 4 müqəddəs kitabı, 4 ünsürü göstərir. Məscidin 1 günbəzi, 16 pəncərəsi var. Bir çox məscidlər kimi Murtuza Muxtar məscidi də sovet dövründə bağlanmış və ya öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Məsciddən toxuculuq emalatxanası, 1985-1988-ci illərdə Azərbaycanın məşhur rəssamı S.Bəhlulzadənin sərgi salonu kimi istifadə olunub. 1989-cu ildən məscid yerli sakinlərin ixtiyarına verilib. Deyilənə görə, Murtuza Muxtarov bu məscidi neftdən qazandığı halal pulu ilə tikdirib. O illərdə daima məscidə gələn milyonçunun özü namaz qılar, dualar edərdi. Əmircan məscidinə M.Muxtarov məxsusi olaraq müqəddəs "Qurani-Kərimi" hədiyyə etmişdi. Hələ məscidin inşası zamanı həmin "Quran" kitabı Türkiyənin İstanbul şəhərində sifarişlə hazırlanmışdı. Deyilənə görə, həmin Quran 25 kq ağırlığında idi. İndi də Əmircan

məscidində bu müqəddəs kitab əmanət kimi saxlanılır. Quranda Allah kəlmələri bütünlüklə qızıl suyu ilə həkk olunub.

Murtuza Muxtarovun bağı. Bağın ümumi sahəsi 24 hektardır. M.Muxtarov bağın ərazisini aldığı vaxt bura qayalıqlardan ibarət olub. O, bağın tonlarla torpağını Lənkərandan gətirib. Bağın mərkəzində isə əsrarəngiz bina tikdirib. Binanın tikilməsini o, fransız memarı Plaşkoya tapşırıb. Bağın içində yerləşən kənardan gəmiyə bənzəyən bina italyan qotika üslubunda tikilib. Bağın içində 29 m dərinliyində quyu var. Quyunun içində 4 yol var. Bu yollardan biri Xəzər dənizinə, biri neft milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin bağına, digəri isə binanın özünə çıxır.

Bütün xeyriyyəçi Bakı milyonçularının aqibəti kimi, Murtuza bəyin də sonu faciəvi olub. Murtuza bəy şəhərin rus qubernatoruna hər cür maddi yardım göstərməyə söz verməsinə, əvəzində isə rus əsgərlərinin onun evinə gəlməməsinə istəməsinə baxmayaraq, bir şəhər səs-küyə oyanır. Otaqdan çıxanda görür ki, iki rus əsgəri evə daxil olub. Muxtarov bu biabırçılığa dözməyərək, yanında gəzdirdiyi mauzerlə, əvvəlcə bu çağırılmamış qonaqları, sonra isə özünü vurur.

dı. Hazırda quyunun 19 m-dən su başlayır. Əvvəllər Xəzər dənizi bağın yaxınlığında olduğundan Muxtarov burada liman tikdirmək istəyirmiş.

"Dendrari" (yunan dilindən tərcümədə "nadir ağaclar məskəni" deməkdir) kimi tanıdığımız bu məkanda 1800 növə qədər ağac, kol və sairə bitki kolleksiyaları mövcuddur. Bundan başqa burada, inşası hansı əsrə aid olduğu məlum olmayan, mağara və keçidlərlə zəngin yeraltı su kəhrizləri mövcuddur.

Sovet rejimi qurulandan sonra dəfələrlə dağılmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmasına baxmayaraq, bağ "Arşın mal alan", "Qorxma, mən sənlinləyəm", "Başsız atlı", "Vəzir-xani Lənkəran" kimi bir çox filmlərin çəkiliş meydançasına çevrilmişdir. Dendrari sonradan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının bələnsinə verilmişdir, landşaft memarlığı kimi milli sərvətimiz hesab olunur. Dendrari növlərin miqdarı

na və yaş tərkibinə görə ən yaxşı dünya kolleksiyaları səviyyəsindədir. Bura həm də xarici turistlərin böyük maraq göstərdiyi məkandır.

Xeyriyyəçi fəaliyyəti. Bakıda və şəhər kənarında, Rusiya və Avropa şəhərlərində M.Muxtarovun vəsaiti hesabına tikilən bir çox binalar bu gün də Muxtarovun adını yaşadır. Abşerondakı mayak, Kislovodsk və Florensiya şəhərlərində bir sıra binalar da Muxtarovun vəsaiti hesabına tikilib. Muxtarov xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak edir, yoxsullara maddi yardım göstərməyə xəsislik etmir. Həyat yoldaşı da Murtuza Muxtarovun xeyirxah əməllərində ərinə kömək edir. 1914-cü ildə yaradılan Bakı Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinə Liza xanım Muxtarova başçılıq edirdi. O, eyni zamanda vərəmlə mübarizə üzrə Qafqaz cəmiyyəti Bakı şöbəsinin idarə heyətinin üzvü idi. 1913-cü ildə təşkil edilmiş "Uşaq xəstəxanası" xeyriyyə cəmiyyətinin ən fəal üzvlərindən olan Liza xanım Bakıda məxsusi uşaq müalicəxanasının yaradılmasına da yardım göstərmişdi. Onun maarifçilik və tərbiyəçilik fəaliyyəti daha geniş idi. Öz övladı olmayan Liza xanım dəbdəbəli sarayında pansion yaratmışdı, yetim və yoxsul ailələrdə böyüyən qızlar burada təlim-tərbiyə alırdılar. "Murtuza Muxtarov" Səhmdar Cəmiyyəti idarə heyətinin üzvü olan Liza xanım "Nicat" Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə də dəstək verirdi. Murtuza Muxtarov Peterburq müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin fəxri üzvü və ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri üçün 40 təqaüdün təsisçisi olmuşdur. O, Qərbi Avropa mədəniyyətinin pərəstişkarı idi, cəmiyyətdə xürafata qarşı mübarizə aparırdı, bu məqsədlə Bakıda "Tərəqqi" qəzeti nəşr etdirirdi, məktəblər tikdirirdi. Xeyirxah və mehriban bir insan, ciddi sahibkar kimi tanınırdı.

Deyilənlərə görə, M.Muxtarov sənədlərə imza atarkən nadir hallarda soyadını bütöv şəkildə yazardı, adətən üç hərfdən ibarət Mux... cızardı. Təbiətə çox məğrur olan bu şəxs Bakının yeganə milyonçusu olub ki, yanında heç bir qoçu (cangüdən) saxlamayıb. Manaf Süleymanovun "Əsədlərim,

oxuduqlarım, gördüklərim" kitabında yazılır ki, bir dəfə Murtuza Muxtarov Beslanda restoranda oturaraq nahar edib qatırı gözləyirmiş. Birdən qaça-qaç düşür ki, bəs Zəlim xan gəlir. Zəlim xan Beslanda tanınmış qoçu idi. Muxtarovdan başqa hamı qaçıb gizlənir. Neftxudanın yanındakı adam deyir ki, ağa atlar və kareta hazırdır, dur qaçaq. Muxtarov deyir ki, heç yerə getməyəcəyik, sən də otur burda, durma. Çox keçmir ki, Zəlim xan içəri daxil olur və Muxtarovgili görüb təəccüblənir. O, Muxtarovu öz masasına dəvət edir, amma Murtuza bu dəvəti rədd edir. Bu zaman Zəlim xanın adamları istəyirlər ki, gedib Muxtarovgili öldürsünlər, Zəlim xan buna icazə vermir. Özü durub Muxtarovun oturduğu masaya yaxınlaşır. Muxtarovun cəsarəti onun çox xoşuna gəlir və sonradan onlar dostlaşırlar. Zəlim xanı çar hökuməti öldürdükdən sonra onun iki uşağına M. Muxtarov himayədarlıq edir.

Bütün xeyriyyəçi Bakı milyonçularının aqibəti kimi, Murtuza bəyin də sonu faciəvi olub. Murtuza bəy şəhərin rus qubernatoruna hər cür maddi yardım göstərməyə söz verməsinə, əvəzində isə rus əsgərlərinin onun evinə gəlməməsinə istəməsinə baxmayaraq, bir şəhər səs-küyə oyanır. Otaqdan çıxanda görür ki, iki rus əsgəri evə daxil olub. Muxtarov bu biabırçılığa dözməyərək, yanında gəzdirdiyi mauzerlə əvvəlcə, bu çağırılmamış qonaqları, sonra isə özünü vurur.

Muxtarovun ölümündən sonra həyat yoldaşı Liza xanım bir müddət ərinin onun üçün tikdirdiyi sarayın qonşuluğunda yerləşən evlərdən birinin zirzəmisində yaşayır. Xaricə qaçmaq məqsədilə saxta da olsa, bir türk paşasına əra gedib, Türkiyəyə gedir. Lakin burada da bəxti gətirmir. Yol yoldaşı onu aldaraq son varidatını da əlindən alır və aradan çıxır. Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, Liza xanım 1950-ci illərdə Parisdə vəfat edib, amma onun məzarının yerləşdiyi yer barədə heç bir məlumat yoxdur, çünki Liza xanım xaricə qaçdıqdan sonra yaxınları ilə əlaqə saxlamayıb, hətta məktub da yazmayıb.

Ülkər Mirzəyeva